

Anna Siwiak, Wojciech Siwiak

Wschodnie „umocnienia” obronne Bydgoszczy w świetle badań archeologicznych ulicy Podwale

W 2005 roku Pracownia Archeologiczno-Konserwatorska w Bydgoszczy przeprowadziła na zlecenie Miejskiego Konserwatora Zabytków badania archeologiczne na podwórzu zabudowań przy ulicy Podwale 15 w Bydgoszczy. Celem prac było rozpoznanie sposobu użytkowania w przeszłości badanego obszaru Starego Miasta oraz określenie roli i funkcji, jaką pełnił w średnio-wiecznym i nowożytnym zespole miejskim. Badany archeologicznie teren zlokalizowany jest w bezpośrednim sąsiedztwie historycznej Bramy Kujawskiej oraz w strefie niebadanych jak dotąd wykopaliskowo, lokalizowanych tu, wschodnich „umocnień” obronnych Bydgoszczy.

Na stanowisku nie prowadzono wcześniej badań archeologicznych ani nadzorów związanych z interwencyjnymi pracami ziemnymi. W trakcie wytyczania wykopów badawczych, z uwagi na przebiegającą przez podwórze kanalizację, trzeba było zrezygnować z ich lokalizacji w bezpośrednim sąsiedztwie bramy miejskiej i stojących przy niej od północy murowanych zabudowań. Badania skupiono w północnej części działki, mającej obejmować przebieg „wału” ziemnego, zabezpieczającego miasto od wschodu oraz starorzecza Brdy zaadaptowanego do funkcji fosy.

Za punkt odniesienia do sytuowania w przebiegu ulicy Podwale wału obronnego służy badaczom zaproponowana w końcu XIX wieku przez E. Szmida rekonstrukcja topografii Bydgoszczy dla przełomu XVI i XVII wieku. Erich Szmidt zaznaczył na planie wał ziemny, mający przebiegać we wschodniej części Starego Miasta, wzdłuż obecnej wschodniej pierzei ulicy

Podwale¹. Wcześniej L. Kühnast uważał, iż w miejscu tym znajdował się wschodni odcinek muru obronnego². Następnym, który opowiedział się za lokalizacją wału ziemnego we wschodniej części miasta, był Z. Malewski. Pisał, że „między miastem a zamkiem wznosił się wał, opatrzone również rowem, napełnionym fosą”. Drugi wał lub też wały z rowami miały otaczać usytuowany na dawnej wyspie grodowej zamek³. Obecności wału we wschodniej części miasta nie dostrzegł z kolei W. Posadzy. Stwierdził, że od wschodu miasto osłaniał zamek⁴. Z ostatnich prac, bazujących jednak na przyjętych już poglądach, za istnieniem wału o przebiegu wzdłuż interesującej nas ulicy Podwale opowiada się F. Mincer⁵, Z. Zyglewski⁶ i R. Grochowski⁷. Odmienne też, mając do dyspozycji ten sam materiał źródłowy, poszczególni badacze rekonstruuja przebieg wału. Erich Schmidt i R. Grochowski sytuują jego przebieg wzdłuż zachodniej granicy parcel budowlanych zlokalizowanych we wschodniej pierzei ulicy Podwale⁸. Z kolei autorzy rekonstrukcji rozwoju przestrzennego Bydgoszczy w przeciągu XIII-XIX wieku lokują wał na wschodniej granicy omawianych działek budowlanych⁹.

Najstarsza znana wzmianka o wale w Bydgoszczy pochodzi z 1484 roku, o czym dalej, i 1544 roku¹⁰. Kolejne zapisy na interesujący nas temat pojawiają się w latach 20. XVII wieku. Nie wspominają one jednak wału *a priori* lokowanego wzdłuż ulicy Podwale, którego czas budowy według ostatnio wysuniętych sugestii należałoby odnieść do lat 70. XVII wieku¹¹. Znane nam informacje o lokalizacji wału zapisane zostały w testamentach mieszkańców Bydgoszczy.

¹ E. Szmidt, *Der Stadtplan Brombergs um 1600, Jahrbuch des Bromberger Historischen Vereins für den Netzedistrikt*, Bromberg 1888, s. 43-44; idem, *Historische Einleitung*, [w:] *Industrie und Gewerbe in Bromberg*, Bromberg [1907], s. 14.

² L. Kühnast, *Historische Nachrichten über die Stadt Bromberg von der Gründung der Stadt bis zur Preussischen Besitznahme*, Bromberg-Berlin-Posen 1837, s. 73.

³ Z. Malewski, *Topografia dawnej Bydgoszczy*, „Przegląd Bydgoski” 1933, R. 1, z. 2, s. 18, 20.

⁴ W. Posadzy, *Bydgoszcz. Studia z historii budowy miast polskich*, „Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury”, R. VI, z. 2/17, Warszawa 1957, s. 99, ryc. 1-2, 50.

⁵ F. Mincer, *Dzieje Bydgoszczy do roku 1806*, Zielona Góra 1992, s. 209.

⁶ Z. Zyglewski, *Dwa najstarsze plany Bydgoszczy z 1657 r.*, „Kronika Bydgoska” 1994, t. XVI, Bydgoszcz 1995, s. 126.

⁷ R. Grochowski, *Bramy, wały i fortyfikacje bastionowe dawnej Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska” 2001, t. XXIII, Bydgoszcz 2002, s. 176-178, gdzie dalsza literatura.

⁸ E. Szmidt, op. cit.; R. Grochowski, *Bramy, wały i fortyfikacje...*, ryc. 21.

⁹ *Atlas historyczny miast polskich*, t. 2, *Kujawy*, red. A. Czacharowski, z. 1, Bydgoszcz, oprac. J. Tandecki, E. Okoń, Z. Kozieł, Toruń 1997, plan nr 2.

¹⁰ Z. Guldon, R. Kabaciński, *Szkice z dziejów dawnej Bydgoszczy. XVI-XVIII w.*, Bydgoszcz 1975, s. 85, niedająca jednak żadnych sugestii co do jego lokalizacji. Autorzy nie komentują jej bliżej, ograniczając się do wspomnienia.

¹¹ R. Grochowski, *Bramy, wały i fortyfikacje...*, s. 176 i n.

Dyktująca testament w 1615 roku, szlachetnie urodzona Justyna Lorkowska wyznała, że ma dwa ogrody zastawne, w tym jeden z *folwarkiem na wale za miastem*¹². Wpisy kolejne przybliżą lokalizację wału. W 1623 roku, podczas podziału spadku pomiędzy krewnymi zmarłego Jana Szywe, pośród pozostawionych przez niego nieruchomości odnotowano *Folwark za murami miejskimi na wale, dachówką przykryty, z drugim folwarczkiem wedle niego stojącym, także z sadem, który za tym folwarczkiem pod góry idzie, jako też i ogród na Babi wsi leżący*. Kolejny raz wspomniano wał w 1624 roku przy podziale spadku po zmarłym Piotrze Pióro i jego żonie Reginie. Wymieniono *plac pusty podle Szklarza w żabiej ulicy tu w mieście leżący, do tego szopa z ogrodem na wale przedmieścia kujawskiego leżąca*¹³.

Wał, jak wskazuje opisana lokalizacja we wzmiance z 1623 roku, znajdował się u podnóża „górn”. Nazwą *montes* określano w tym czasie wyniesienie szwederowskie, do którego obecna nazwa przyłgnęła dopiero po potopie szwedzkim. Można przyjąć za L. Łbikiem, iż wspomniany wał tworzyła południowa skarpa okalającej od tej strony miasto fosy, podchodzącej do miejskich murów obronnych¹⁴. Za taką lokalizacją zdają się przemawiać także kolejne zapiski z lat 1640-1645.

Wzmianki o ogrodach lokowanych w XVII wieku na wałach nie dotyczyły umocnień zamkowych¹⁵, a pogranicza fosy miejskiej, okalającej miasto od południa, południowego wschodu i południowego zachodu. Rozciągająca się za fosą wolna przestrzeń, dochodząca do podnóża skarpy szwederowskiej, otwierająca się dodatkowo od wschodu na Przedmieście Kujawskie, a od zachodu Chwyrowskie, była wystarczająco rozległa na zakładanie ogrodów, sadów i folwarków. Z sadami lokalizowanymi przez źródła pisane pod „górami” spotykamy się po raz kolejny w latach 40. XVII wieku. Wspominane są w tym

¹² Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (dalej: APB), Akta miasta Bydgoszczy (dalej: AmB), sygn. 18, k. 192.

¹³ APB, AmB, sygn. 10, k. 11 [1623], 437-438 [1624].

¹⁴ *Bydgoszcz. Studium historyczno-konserwatorskie*, cz. 10. *Stare Miasto*, cz. 3, t. VII, *Aneks archiwalny*, oprac. L. Łbik, Bydgoszcz 2000, s. 127, maszynopis Miejski Konserwator Zabytków w Bydgoszczy (dalej: MKZ).

¹⁵ Argumentami przeciw lokalizacji, przynajmniej na początku XVII wieku, ogrodów na „wałach” zamkowych może być pełniona przez nie funkcja militarna. Śladów funkcjonowania ogrodów w XVII wieku nie uchwycono również w trakcie przeprowadzonych prac archeologicznych na obszarze dawnego zamku. W jednym z wykopów dotarto do poziomego użytkowego wewnętrznej suchej fosy zamkowej. Wyznaczająca ten poziom zaledwie 10-centymetrowa warstwa organiczna, przykryta następnie gruzem ze zniszczonej warowni w czasie potopu szwedzkiego, potwierdza niemożność sytuowania w tym czasie na „wałach” okalających zamek ogrodów mieszczkańskich, J. Woźny, *Zamek bydgoski w świetle źródeł archeologicznych*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu”, z. 1, Bydgoszcz 1996, s. 17.

czasie ogrody – *hortum... in vallo sub montibus inter hortos* czy *ogród na wale między innymi*. Dodatkowo wpisy zaznaczają, że znajdują się one na Przedmieściu Kujawskim, jak w 1644 roku – *stodoła z ogrodem pod górą na wale za bramą kujawską*¹⁶. Następny sad na wale został przeznaczony w myśl testamentu z 1658 roku na spłatę długów¹⁷.

Wał mogła tworzyć skarpa zewnętrznej krawędzi fosy powstała w trakcie jej budowy. Kopanie rowu-fosy spowodować mogło nadsypanie jej brzegów, o być może stosunkowo stromą i wysoką skarpe, odbieraną ze strony miasta jako wał ziemny, zamykający jej zewnętrzną krawędź. Lokowanie w jego bezpośrednim sąsiedztwie znanych z przekazów XVII-wiecznych ogrodów i zabudowy gospodarczej świadczyć może o utracie walorów militarnych, a tym samym poświadczać jego wcześniejszą budowę. Odpowiedzi co do czasu jego powstania szukać trzeba w początkach systemu obronnego miasta. Badania archeologiczne prowadzone przy murze miejskim wykazały, że został on wzniesiony przynajmniej w dwóch etapach, poczynając od trzeciej ćwierci XV po początek XVI wieku¹⁸. Wstępnie rozpoznane są umocnienia związane z militarną obroną miasta z okresu sprzed powstania kamiennie-ceglanych murów obronnych. Miasto od południa miała chronić, zarejestrowana na stan. 553, palisada z drewnianych słupów o średnicy 15-20 cm. Budowę palisady odnosi się do XV wieku, ze wskazaniem na powstanie tej konstrukcji krótko przed budową muru. Mur zaczęto stawiać od południowo-zachodniego narożnika Bydgoszczy, czyli od strony Bramy Poznańskiej¹⁹. Przy rekonstruowaniu rodzaju umocnień miejskich sprzed budowy muru nasuwa się kwestia liczby możliwych obwałowań miejskich. Zaproponowana lokalizacja wału (półwału) na krawędzi południowego odcinka fosy swoje „siostrzane” odbicie mogła odnaleźć na jej przeciwległym brzegu, usytuowanym od strony miasta. Podczas budowy fosy, przeprowadzonej celem obrony lub tylko symbolicznego wyznaczenia i zamknięcia przestrzeni miejskiej, mogło dojść do podniesienia i sztucznego wywyższenia jej brzegów, traktowanych być może jako obwałowania miejskie, podnoszące rangę ośrodka.

Musiało to nastąpić przed budową murów, czyli najpóźniej do początku 2. połowy XV wieku. Trudno też przypuszczać, aby do inwestycji takiej przy-

¹⁶ APB, AmB, sygn. 13, k. 228, 293, 295, 320 [1641], 1042 [1644], 1118 [1645].

¹⁷ APB, AmB, sygn. 14, k. 103.

¹⁸ R. Grochowski, *Mur obronny miasta Bydgoszczy – przyczynek archeologa*, „Kronika Bydgoska” 2002, t. XXIV, Bydgoszcz 2003, s. 303.

¹⁹ E. Dygaszewicz, *Sprawozdanie z badań na stanowisku 553 w Bydgoszczy*, Bydgoszcz 2001, maszynopis Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Toruniu Delegatura Bydgoszcz (dalej cyt. WUOZ DB), Nr inw. rysunków 3, 10, 12, 19, 24; R. Grochowski, *Bramy, wały i fortyfikacje...*, s. 161; idem, *Mur obronny...*, s. 274-275, 296. 175.

stąpiono tuż po lokacji w 1346 roku. Dopiero jak miasto okrzepło, „żyło” się z zajmowanym przez siebie terenem, można było zająć się regulacją otaczającej go przestrzeni. Mogło to nastąpić już w przeciągu 2. połowy XIV wieku. Interesująca jest w tym przypadku wzmianka z odnowionego w 1484 roku przez Kazimierza Jagiellończyka (1447-1492) przywileju lokacyjnego miasta. Prócz wspomnienia istniejącej partii murów, nakazuje się w nim przyspieszenie prac budowlanych kolejnych partii muru, które mają być posadowione na fundamencie i wale²⁰. Wzmiankowany jest więc wzdłuż przebiegu, zapewne późniejszych murowanych fortyfikacji, nieokreślony wał ziemny. Nie wiemy, czy powstał w wyniku wcześniejszego wykopania fosy, czy też wiązać go można wyłącznie z czasem budowy muru. Prawdopodobne jest wykorzystanie już istniejącego wału (w formie skarpy fosy) i – jak wykazały badania na stan. 575 – posadowienie stopy fundamentowej muru na stoku, poniżej jego największego wywyższenia²¹.

Przywilej z 1484 roku może również wyznaczać dolną cezurę budowy wału zlokalizowanego na zewnętrznym brzegu fosy, istnienie którego potwierdzałyby przytoczone źródła. Jest to prawdopodobne, jeżeli weźmiemy pod uwagę przekaz Długosza, niewspominający w czasie wojny polsko-krzyżackiej i zdobycia przez Krzyżaków zamku w 1409 roku, umocnień miejskich. Miasto było wówczas słabo obwarowane, zabezpieczone być może fosą i jakimiś wałami²². Wyniki badań przeprowadzonych przy ulicy Wąskiej na stan. 505 sugerują przekształcenie pierwotnej konfiguracji terenu celem przystosowania go do funkcji fosy²³. Na obecnym etapie badań czas powstania wału można uznać za otwarty.

Z 1635 roku znany jest przywilej Zygmunta III Wazy na sypanie wału koło zamku starościńskiego²⁴. Z przywileju nie wynika jednoznacznie, czy zamek do tego czasu pozbawiony był zewnętrznego wału, czy też wydany przywilej sankcjonował stan już istniejący, a samo stwierdzenie odnosiło się do jego remontu, przebudowy czy też podwyższenia. Zapis ten łączy się również z „wałem” ze wschodniej strony miasta, zlokalizowanym w ulicy Podwale²⁵.

²⁰ J. Maciejewski, *W sprawie najdawniejszej wzmianki o bydgoskich murach miejskich*, „Kronika Bydgoska” 1993, t. XV, Bydgoszcz 1994, s. 118-119.

²¹ W. Siwiak, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na stan. 575 przy ul. Pod Blankami 12-14 w Bydgoszczy*, Bydgoszcz 2003, s. 4-5, maszynopis WUOZ DB.

²² L. Łbik, *Polско-krzyżackie zmagania o Bydgoszcz w 1409 r.*, „Kronika Bydgoska” 1989, t. X, Bydgoszcz 1990, s. 27.

²³ W. Chudziak, M. Weikauf, *Opracowanie wyników badań sondażowych przeprowadzonych w Bydgoszczy na ul. Wąskiej w 1997 roku*, Toruń 1997, maszynopis WUOZ DB.

²⁴ Z. Guldon, R. Kabaciński, op. cit.

²⁵ R. Grochowski, *Bramy, wały i fortyfikacje...*, s. 176.

Z planu Dahlberga wynika, że „wał” ten nie powstał przed 1657 rokiem. Łącząc tę informację z wynikami badań archeologicznych fosy zamkowej i przekazem o restauracji zamku w latach 1632-1645, otrzymamy odpowiedź²⁶. W latach 30. XVII wieku wykonano prace modernizacyjne na zamku. W połączeniu z przywilejem z 1635 roku na sypanie wału, można przypuszczać, iż przeprowadzono w tym czasie prace ziemne wokół warowni, których końcowy efekt zobrazowano na widoku Dahlberga. Zmodernizowano ukształtowanie dotychczasowej wyspy zamkowej, być może znacznie ją poszerzając i zabezpieczając od strony fosy²⁷.

Z nowo powstałymi miejskimi obwałowaniami ziemnymi spotykamy się w trakcie wojny polsko-szwedzkiej w 1657 roku. Mury miejskie od strony fosy zostały wówczas obsypane ziemią, co wzmocniło je przed ogniem artyleryjskim. Obwałowanie to następnie poprawiano w 1658 roku. Roboty naprawcze miano wykonać na podstawie zarządzenia burmistrza. Oddajmy głos na nowo „odzyskanemu” czasowi: *Zacnie sławny Pan Marcin Walicki, Burmistrz Miasta JM. Bydgoszczy, chcąc, aby, jakimkolwiek sposobem miasto ratować, żeby do ostatni ruiny nie przydzieło, proponował strony wału, z który jusz rok jego do murem dostaw[i]anim jest, znamienicie zaczęły. Na którego dokonanie pieniędzy i kosztu trzeba. Za czym wszyscy... po puł złotego na dwie niedzieli, których pół złotych jeżeli jednym tygodniu nie wybiorą, tedi w drugim tygodniu powinni wybierać, a... też Urząd obaczy prace, a robotę P. Żołnierzowi. Retenta wszystkie, które ktokolwiek... wybierać exequować, na wybieranie tej puł złotych*²⁸.

Następna decyzja w sprawie sypania wału zapadła w 1672 roku. Znane są dwie uchwały rady miejskiej obligujące mieszkańców do budowy wału. Wynikało to z zagrożenia ze strony najeżdżających kresy Rzeczypospolitej Tatarów, a przede wszystkim z obaw przed wałęsającymi się w okolicach bandami. Wał miał zostać usypany w celu podniesienia bezpieczeństwa miasta, a zacząć miano go realizować wedle pierwszej uchwały przy parkanie od zamku.

²⁶ *Opisy starostwa bydgoskiego z lat 1661-1675*, wyd. Z. Guldon, Bydgoszcz 1966, s. 11.

²⁷ Jeśli połączymy to z nawarstwieniami użytkowymi suchej fosy znanymi z badań archeologicznych zamku, zamyka nam się czas przebudowy wzgórza zamkowego. Zaledwie 10-centymetrowa miąższość nawarstwień organicznych fosy związanych z jej użytkowaniem wskazuje na bardzo krótki czas jej istnienia. Wskazywałoby to zarazem na nieodległy w porównaniu z datą jej zasypania około 1658 roku, czas powstania, wpisujący się do znanych przekazów źródłowych. Budowę wewnętrznej fosy i dookólnego wału zamknąć można w latach 1635-1642, L. Łbik, *Zamek w Bydgoszczy*, „Komunikaty Archeologiczne” VI, Bydgoszcz 1994, s. 138.

²⁸ APB, AmB, sygn. 14, k. 94v.

Uchwałę następnie ponowiono²⁹. Nieprawdopodobne, aby tak poważne prace ziemne zaczęto krótko przed zimą. Tym bardziej, że pierwsza wrześniowa uchwała, jak wynika z ponowienia laudum miejskiego, nikogo nie zmobilizowała. Możliwe, że znaczna część populacji męskiej miasta udała się z ekspedycją pospolitego ruszenia na wojnę turecką³⁰. Można przypuszczać, że w takiej sytuacji pozostali w mieście mieszczanie nie chcieli finansować tego przedsięwzięcia. Nie mogli też liczyć na pomoc miasta. O stanie kasy ratuszowej świadczą nakładane na mieszkańców kontrybucje i kłopoty ze ściąganiem należnych z tego tytułu pieniędzy. Poświadczą to również dochodzenie przez miejski urząd z rozliczenia się przez powracających z pospolitego ruszenia z zabranego ze sobą miejskiego wyposażenia. Miasto domaga się od powracających z wojennej ekspedycji między innymi zwrotu konia, miedzianej łyżki i kotła, siekier, motyk, prochów i innych drobniejszych rzeczy³¹. Odzwierciedla to stan finansów ratusza i możliwe, że większości mieszkańców. Trudno sądzić, aby w sytuacji minięcia zagrożenia ze strony Turków, wyłącznie z obawy przed grasującymi po gościńcach bandami, mieszczanie wznosili wał ziemny w ciągu ulicy Podwale. O ile ta wzmianka takiego jego sytuowania miała dotyczyć. Określenie *wału sypanie... przy parkanie od zamku*, bo *parkany obalone* nie musi być jednoznaczne z jego wykonaniem wzdłuż całego przebiegu ulicy Podwale, jeśli w ogóle jest z tą ulicą związane. Miasto od wschodu w dalszym ciągu broniła fosa, choć – jak wykazały przedstawione poniżej wyniki badań archeologicznych – sukcesywnie zasypywana. Znajdowała się tu również Brama Kujawska poprzedzona zwodzonym mostem. Można także przekaz tego laudum miejskiego ograniczyć do strefy bramki, zwanej również Bramą Zamkową. Tym bardziej, iż wzmiankowany jest *murus civilis*, o przebiegu od bramy-mostu zamkowego do koryta Brdy³².

Funkcjonować mogła tradycyjna linia umocnień drewnianych w postaci palisady i wspomnianego parkanu, zniszczonych w czasie potopu szwedzkiego. Palisada poświadczona jest w 1606 roku. Miała przebiegać na odcinku od zamku aż do Brdy od strony zachodniej i być może północnej³³. W trakcie działań wojennych mogła przybrać formę parkanu, który jako obalony został wymieniony w 1672 roku. Parkan, czy też bardziej „tymczasowe”, doraźne

²⁹ *Acta Consularia Civitatis Bidgostiensis. Księga bydgoskiej rady miejskiej 1671-1675*, cz. 2, wyd. Z. Guldon, R. Kabaciński, Bydgoszcz 1969, s. 139, 152.

³⁰ *Ibidem*, s. 139.

³¹ *Ibidem*, s. 131, 134, 169.

³² *Bydgoszcz. Studium historyczno-konserwatorskie. Stare Miasto*, cz. 1, t. X, *Aneks archiwalny*, oprac. L. Łbik, Bydgoszcz [b.r.], s. 119, maszynopis MKZ.

³³ Z. Guldon, R. Kabaciński, *op. cit.*, s. 86.

ogrodzenie w formie palisady, zaznaczone zostało przy Bramie Kujawskiej. Uwiecznił je w 1661 roku J.R. Storn³⁴. Nie widać jednak na tym rysunku dalszego przebiegu parkanu po skraju fosy, czyli na działkach ulicy Podwale. Pełnił on raczej rolę ochronną dla przedbramia Bramy Kujawskiej.

W świetle znanych źródeł pisanych, uzupełnionych wynikami badań archeologicznych, mało prawdopodobne wydaje się funkcjonowanie wału ziemnego, o przebiegu wzdłuż obecnej ulicy Podwale, mającego powstać dopiero po sugerowanym ostatnio 1672 roku³⁵. Tym bardziej, że od końca XVII, z intensyfikacją w początkach XVIII wieku na obszarze przebiegu domnianego wału pojawiają się poświadczane źródłowo drewniane zabudowania i ogrody³⁶. Początek budowy w omawianej strefie drewnianych budynków na podstawie badań archeologicznych można odnieść co najmniej do przełomu XV/XVI wieku.

Nie zwrócono dotychczas uwagi na istotny szczegół związany z rozplanowaniem wschodniej części miasta. Na planach Dahlberga i P.J. Gretha zwraca uwagę pusta, niezabudowana przestrzeń we wschodniej partii miasta, na której lokalizuje się wał w ulicy Podwale. Położona w granicach tzw. lokacyjnego miasta, pozbawiona jednak charakterystycznego podziału na parcele budowlane. Sytuacja taka zaskakuje, gdyż zgodnie z wysuwanymi opiniami, ulica Podwale nie była peryferyjną zatylną uliczką, jak Zaułek czy Pod Blankami, lecz odbiciem jednego z głównych szlaków handlowych, przebiegających przez Bydgoszcz. Tędy miał prowadzić odcinek głównego szlaku komunikacyjnego, biegnący z Gdańska, poprzez Świecie, w kierunku Inowrocławia i dalej na południe kraju³⁷. Można zadać pytanie, czemu mając tak szeroki pas wolnej ziemi, idealnie nadający się do wytyczenia dodatkowych parcel, nie wykorzystano go w ten sposób. Dla oponentów odpowiedź będzie prosta. Przecież tu znajdował się wał lub inna forma umocnień w postaci parkanu czy palisady. Wał mógł jednak powstać, jeśli w ogóle został usypany, dopiero w końcu XVII wieku, a relacje wcześniejsze bądź odnoszą się do strefy południowej miasta, bądź też do przebudowy zamku z lat 1635-1642. Nie postawiono tu również murów, co do czego wszyscy są zgodni. Badacze lokujący w tej partii miasta wał opierają się jedynie na XVII-XVIII-wiecznych planach,

³⁴ W. Tomkiewicz, *Weduty polskie z albumu J.R. Storna*, „Rocznik Historii Sztuki” 1962, t. 3, ryc. 25.

³⁵ R. Grochowski, *Bramy, wały i fortyfikacje...*, s. 178.

³⁶ *Bydgoszcz. Studium historyczno-konserwatorskie*, cz. 1, t. X, s. 103-116.

³⁷ T. Nowakowski, *Lokacja i układ urbanistyczny Bydgoszczy na tle przemian gospodarczych w XIV wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2005, z. 1, s. 28 i n., gdzie dalsza literatura.

na których widać wolną, niezabudowaną przestrzeń obecnej wschodniej pierzei ulicy Podwale. Niektórzy dostrzegają nawet obszar, na którym został on w późniejszym okresie, po spełnieniu swojego zadania, „rozniesiony”. Widoczne na planie P.J. Gretha z 1774 roku i F.W. Gretha z 1797 roku obniżenia terenu, skarpy i tym podobne formy wysokościowe wynikły z ustawicznego, jak przedstawimy dalej, wożenia ziemi (odpadków, śmieci) na skraj obniżenia, wciąż czytelnego starorzecza, stwarzające iluzję istniejącego tu, a następnie „rozniesionego” w trakcie bliżej niesprecyzowanych niwelacji „wału”.

Z przeprowadzonych wykopalisk wiemy, że w momencie lokacji miasta zastana przez jego założycieli sytuacja fizjograficzna wyglądała odmiennie od tej znanej z 2. połowy XVII wieku. Istotną różnicą są rozmiary pierwotnego starorzecza Brdy, oddzielającego zamek od miasta. Jak wykazały badania, fosa sięgała w XIV wieku co najmniej do około dwóch trzecich głębokości dzisiejszych parcel zlokalizowanych przy wschodniej pierzei ulicy Podwale. Nie wytyczono tu działek budowlanych, gdyż w XIV-XV wieku nie było tu jeszcze stałego łądu, a jedynie stopniowo zasypywane i regulowane koryto pierwotnego starorzecza, zaadaptowane do potrzeb fosy okalającej miasto i zamek. Przy tak dużej, naturalnej szerokości fosy nie było również potrzeby budowania tu dodatkowych umocnień obronnych. Rozmiary fosy stanowiły w okresie średniowiecza wystarczającą barierę ochronną. Stopniowe zasypywanie jej brzegów spowodowało „powiększenie” powierzchni miasta. Końcowe stadium tego powolnego procesu zostało przedstawione na planach przez P.J. Gretha w 1774 roku, a następnie Steermanna w 1789 roku i F.W. Gretha w 1797 roku³⁸. Od 1690 roku, jak w przypadku odcinka fosy przy Bramie Chwytowskiej, następuje powolne zamulanie i zasypywanie fos, traktowanych jako publiczny kanał, a następnie wysypisko miejskie³⁹. Proces wywożenia odpadków komunalnych odbywał się również na przełomie XVII/XVIII wieku na innych gruntach miejskich, sąsiadujących bezpośrednio z granicami miasta lokacyjnego. Zaobserwowany został w zachodniej części Wyspy Młyńskiej, gdzie stwierdzono „skokowy” przyrost organicznych nawarstwień osadniczych z XVII-XVIII wieku⁴⁰.

³⁸ *Atlas historyczny*, nr 6, 7; *Bo to jest Bydgoszcz*, red. J. Derenda, Bydgoszcz 1999, plan pomiędzy s. 34-35, gdzie błędnie opisany plan F.W. Gretha jako plan P.J. Gretha z 1774 r.

³⁹ *Bydgoszcz. Studium historyczno-konserwatorskie 18. Wenecja bydgoska*, t. IV: *Aneks archiwalny*, oprac. B. Derkowska-Kostkowska, L. Łbik, Bydgoszcz 2004/2005, s. 30, maszynopis MKZ.

⁴⁰ W. Siwiak, *Nowe ślady osadnictwa pradziejowego i historycznego na archeologicznej mapie Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska” 2004, t. XXVI, Bydgoszcz 2005, s. 20-22.

Stulecie XVIII dostarcza kolejnych przekazów wymieniających wały⁴¹. Zawierają je rejestry ekonomiczne miasta z lat 1742-1765, które określają lokalizację wymienianych w poszczególnych latach ogrodów. W 1757 roku sprzedano plac miejski z ogrodem przy Bramie Chwytwowskiej⁴². W latach 1742-1750 wspomniane zostały miejskie *ogrody pod murem*, których lokalizacja w latach 1751-1753 zostaje określona jako *ogrody pod murem między wałami*, a następnie, pomiędzy rokiem 1754-1759, ta sama grupa ogrodów określana jest już jako usytuowana *pod murem na wale*. Szczególnie interesujący jest wzmiankowany w latach 1742-1759 ogród pana Hoffmana i jego żony Jadwigi, usytuowany *na podwalu*. Zapis z 1752 roku uściśla jego lokalizację jako położonego nad okopem zamkowym, a więc w sąsiedztwie późniejszej ulicy Podwale⁴³. Jeśli dodać do tego informację o posiadaniu przez Jana Hoffmana, burmistrza bydgoskiego, z żoną Jadwigą w latach 1736-1756 zabudowanej działki przy dzisiejszej ulicy Podwale 2⁴⁴, lokalizacja ich ogrodu w przestrzeni pomiędzy wspomnianą ulicą a dawnymi obwałowaniami zamkowymi jest prawdopodobna.

Pomocne będzie prześledzenie etapów kształtowania się zabudowy miejskiej w pobliżu ulic Podwale i Magdzińskiego. Końcowe wnioski komplikować może stosowanie dla tych ulic, do zajęcia miasta przez Prusaków, tej samej nazwy *platea dicta Ząbia*. Zapisy o domach i browarach zlokalizowanych przy ulicy Żabiej pojawiają się już w 1560 roku⁴⁵. Z początkiem XVII wieku, przykładowo w latach 1615-1625, liczba wzmianek o znajdujących się przy Żabiej zabudowaniach mieszkalnych zaczyna rosnać⁴⁶. W latach 40. tegoż stulecia, prócz domów, browarów i pustych placów, są wzmiankowane coraz częś-

⁴¹ Wspominane są również wały zamkowe. Wzmianka z 1717 roku informuje o stojących za miastem ruinach zamku i czytelnym przebiegu otaczającego go wału, *Opisy starostwa bydgoskiego...*, s. 37. Przy wale znajdowało się również jezioro, będące pozostałością fosy, kilkukrotnie następnie wymienione, a zasypane ostatecznie przed 1774 rokiem, M. Gorączko, *Zbiorniki wodne na obszarze Bydgoszczy w ujęciu historycznym*, „Kronika Bydgoska” 2003, t. XXV, Bydgoszcz 2004, s. 15.

⁴² *Rejestry ekonomiczne miasta Bydgoszczy z lat 1742-1765*, wyd. R. Kabaciński, Bydgoszcz 1970, s. 69-70.

⁴³ *Ibidem*, passim.

⁴⁴ *Bydgoszcz. Studium historyczno-konserwatorskie. Stare Miasto*, cz. 1, t. X: *Aneks archiwalny*, s. 101.

⁴⁵ APB, AmB, sygn. 7, k. 51, 60.

⁴⁶ Z. Guldon, *Rozwój urbanistyczny i przemiany ludnościowe w latach 1446-1772*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, red. M. Biskup, t. I, Bydgoszcz-Poznań 1991, Aneks I: *Obrót nieruchomości w Bydgoszczy w latach 1619-1622*, s. 168; APB, AmB, sygn. 9, k. 10, 15v, 45 [1615], 82v, 84v, 102 [1616], 169 [1618]; sygn. 10, k. 54, 210 [1623], 437-438 [1624], 988-999 [1625].

kiej stojące przy Żabiej kamienice⁴⁷. Podobnie jest w końcu lat 50. i następnie 60. XVII wieku, gdzie prócz kamienic występują domy drewniane⁴⁸. Nie wiemy jednak, której z obecnych ulic te zapiski dotyczą. Nie wspomniano także miejsca lokalizacji wzmiankowanych budynków czy placów, jako mających się znajdować w pobliżu lub wręcz po przeciwnej stronie ulicy, wału. Mieszkańcy natomiast tych posesji byli właścicielami ogrodów, których sytuowanie określano na wale za miastem Przedmieścia Kujawskiego lub jako leżących pod „górami”. W 1641 roku źródła wzmiankują bliżej nieokreślone domy, leżące w bezpośrednim sąsiedztwie bramy, a w 1649 roku kamienicę przynależną do ulicy Długiej, leżącą obok domu aptekarza Szymona Branta, usytuowanego w ulicy Żabiej. W 1642 roku z kolei jest mowa o zabudowie przynależnej ulicy Pod Blankami, przy Bramie Kujawskiej⁴⁹. Znajdują się również przy bramie niezabudowane działki prywatne. Grunt taki w 1672 roku planuje wykupić miasto⁵⁰.

Z kwerendy akt gruntowych wykonanej przez L. Łbika dla dzisiejszej numeracji parcel ulicy Podwale wiemy, że do 1772 roku stosowano dla niej nazwę ulicy Żabiej⁵¹. Zmianę nazwy na Podwale możemy wiązać z zajęciem miasta przez Prusaków w 1772 roku i wykonaniem planu katastralnego przez P.J. Gretha w 1774 roku. Nastąpiło prawne usankcjonowanie w nowych stosunkach państwowych, utrzymanych lub zmodyfikowanych wcześniejszych, staropolskich nazwań ulic. Proces tworzenia się nazwy Podwale miał zapewne długą, samoistną tradycję w świadomości jej mieszkańców. Nieustanne zasypywanie dawnego starorzecza-fosy, oddzielającej miasto od zamku, zakładanie w jej przestrzeni ogrodów, powodowało przesuwanie się wschodniej pierzei ulicy, tak że granicą wschodnią parcel był wciąż widoczny w krajobrazie miejskim wał związany z zamkiem. Jako dominanta stał się ostatecznie jej nazwą, której kształtowanie mogły zapoczątkować wspomniane lokalizacje ogrodów jako sytuowanych na podwalu.

W ramach przeprowadzonych prac archeologicznych wytyczono trzy wykopy badawcze (ryc. 1). W momencie przystąpienia do prac zauważono ukształtowanie podwórza z wyraźnym spadkiem wysokościowym w kierunku wschodnim i północnym, względem działek sąsiednich. Różnica poziomów

⁴⁷ APB, AmB, sygn. 11, k. 49 [1640], 195 [1643], 403, 420 [1648], 571-573 [1649]; sygn. 13, k. 105 [1640], 320, 358, 385 [1641], 667 [1642], 728, 794 [1643], 1219, 1249 [1645].

⁴⁸ APB, AmB, sygn. 14, k. 182 [1659]; sygn. 12, k. 46, 49, 106 [1666], 135, 157 [1668].

⁴⁹ APB, AmB, sygn. 11, k. 83 [1640], 122 [1642], 417, 420 [1649]; sygn. 13, k. 1008 [1644].

⁵⁰ L. Łbik, *Drewniane wodociągi bydgoskie i łaźnia miejska (do początku XIX wieku)*, [w:] *Historia wodociągów i kanalizacji w Bydgoszczy do 1945 r.*, Bydgoszcz 2004, s. 35.

⁵¹ *Bydgoszcz. Studium historyczno-konserwatorskie*, cz. 1, t. X, s. 99-116.

Ryc. 1. Bydgoszcz, stan. 602, ul. Podwale 15. Lokalizacja wykopów

niwelacyjnych pomiędzy wybrukowaną częścią podwórza a narożnikiem północno-wschodnim parceli, gdzie znajdowała się wyburzona obecnie zabudowa tylna, wynosiła około 1,5 m.

Wykop 1 o wymiarach 3 x 5 m i maksymalnej miąższości badanych nawarstwień 6,5 m, wytyczono w najwyższym niwelacyjnie punkcie podwórza. W miejscu tym stała podpiwniczona, obecnie zniesiona, oficyna kamienicy frontowej⁵². Pod kamiennym brukiem z tzw. „kocich łbów” z podsypką (nr inw. warstwy 1-2/602/05) do 36,66-36,82 m n.p.m. zarejestrowano nawarstwienia rozbiórkowo-zasypiskowe, związane ze zniesioną oficyną (nr inw. warstwy 3-12/602/05). Złożone były z zaprawy z piaskiem i gruzu ceglanego. Od 37,05 m n.p.m. nastąpiło zalewanie wykopu wodą gruntową. Ze względu na wyciek wody gruntowej i dotychczasową zawartość kulturową, od warstwy XII eksplorację prowadzono południową częścią wykopu. W spągu warstwy XIII odsłonięto posadzkę wykonaną z cegieł o wymiarach 30 x 16 x 8 cm. Cegły ułożono na płasko i przetarto zaprawą wapienną. Posadzka to fragment podłogi piwnicznej zniesionej oficyny. Posadzkę posadowiono na piaszczystej podsypce miąższości około 5-10 cm, wysypanej bezpośrednio na gliniastej glebie z zawartością gruzu ceglanego (nr inw. warstwy 13/602/05). Pod posadzką zalegały nienaruszone warstwy datowane na XV-XVII/XVIII wiek. Na zawartość nawarstwień osadniczych wchodziła czarna próchnica, zależnie od warstwy, z soczewkami gliny, drobnymi grudkami polepy, węglami drzewnymi, pojedynczymi fragmentami cegieł i dachówek, gałązkami i ścinkami drewna, korą, łupinami orzechów laskowych i pojedynczymi skorupkami jajek. Z zabytków masowych pozyskano fragmenty ceramiki naczyniowej i budowlanej, kafle piecowe, szkła, spieki, przedmioty metalowe, skóry i kości zwierzęce.

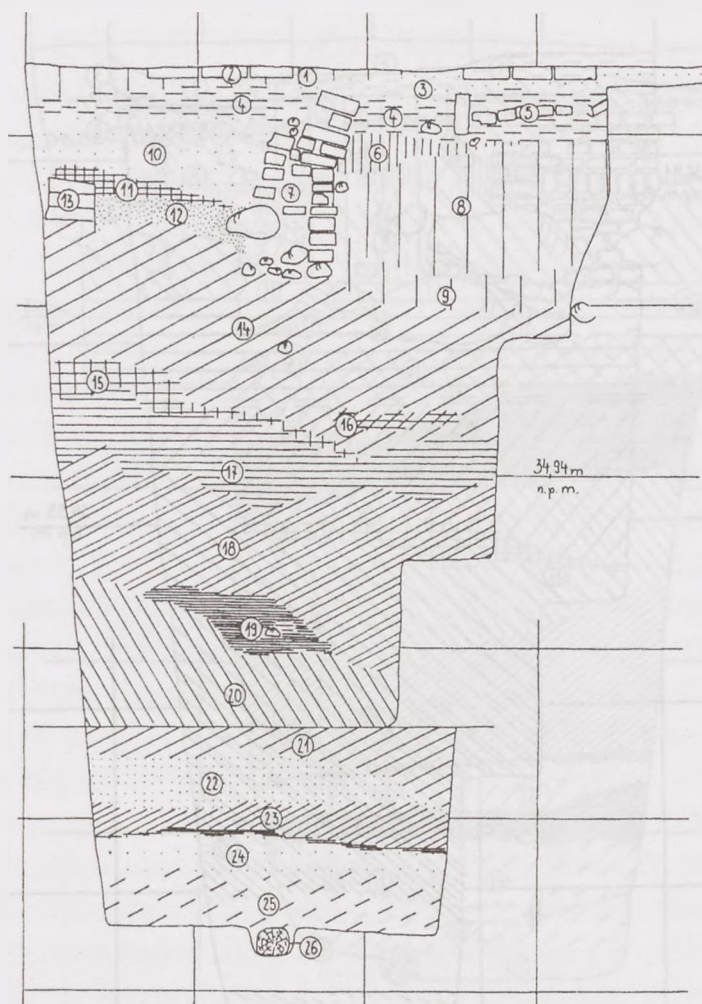
Z drewnianych elementów konstrukcyjnych odnotowano na głębokości 35,43-35,80 m n.p.m. znikające w profilu zachodnim dwie belki (półokrągłak i kanciak) o przebiegu północ-południe. Wyznaczały wschodnią granicę konstrukcji drewnianych (budynku), łączących się z trzecim poziomem konstrukcji drewnianych z wykopu trzeciego. Ze względu na obrywanie się profili wykopu, od głębokości 34,85 m n.p.m. eksplorację kontynuowano w sondażu o wymiarach 1 x 1 m. Usytuowano go przy profilu południowym wykopu, osiągając poziom 33,95 m n.p.m. Eksplorowane nawarstwienia otrzymały numery warstw XXIII-XXVI (nr inw. warstwy 23-26/602/05). Czas ich odłożenia datowano na XV wiek. Składały się z czarnej próchnicy ze ścinkami i większymi fragmentami drewna, grudkami polepy, fragmentami cegieł, węglami drzewnymi, soczewkami szarej gliny. Znaczne nagromadzenie szarej glinki

⁵² APB, Akta miasta Bydgoszczy, sygn. 2206; Akta Budowlane miasta Bydgoszczy, sygn. 5464.

wystąpiło w warstwie XXIV, w spągu zajmując niemalże całą powierzchnię wykopu. Tkwiły w niej, z wydzielającym się wyraźnie skupiskiem, fragmenty kafli piecowych. Kafle mogą zaświadczać o budowie lub przebudowie pieca w odkrytych w wykopie trzecim reliktach drewnianego budynku lub być przykładem wywożenia odpadków komunalnych z bliższego czy też dalszego rejonu miasta. Końcowy etap prac w wykopie I wykonano z zastosowaniem odwiertów. Nadano kolejne numery warstw XXVII-XXXII (nr inw. warstwy 27-32/602/05). Warstwy XXVII-XXVIII składały się do głębokości 33,55 m n.p.m. z „czystej” próchnicy, gdy w warstwie XXIX była ona silnie spiaszczona, przechodząc w spągu (pomiędzy 33,30-33,35 m n.p.m.) w szary piasek. W spągu warstwy XXX na poziomie około 33,05-33,1 m n.p.m. szary piasek przeszedł w brązowy namuł ze szczątkami organicznymi, pod którymi ponownie zalegał do głębokości około 32,50 m n.p.m. szary piasek z fragmentem późnośredniowiecznej ceramiki. W spągu warstwy XXXII (nr inw. warstwy 31/602/05) odnotowano na głębokości około 32,30 m n.p.m. żółty, calcowy piasek.

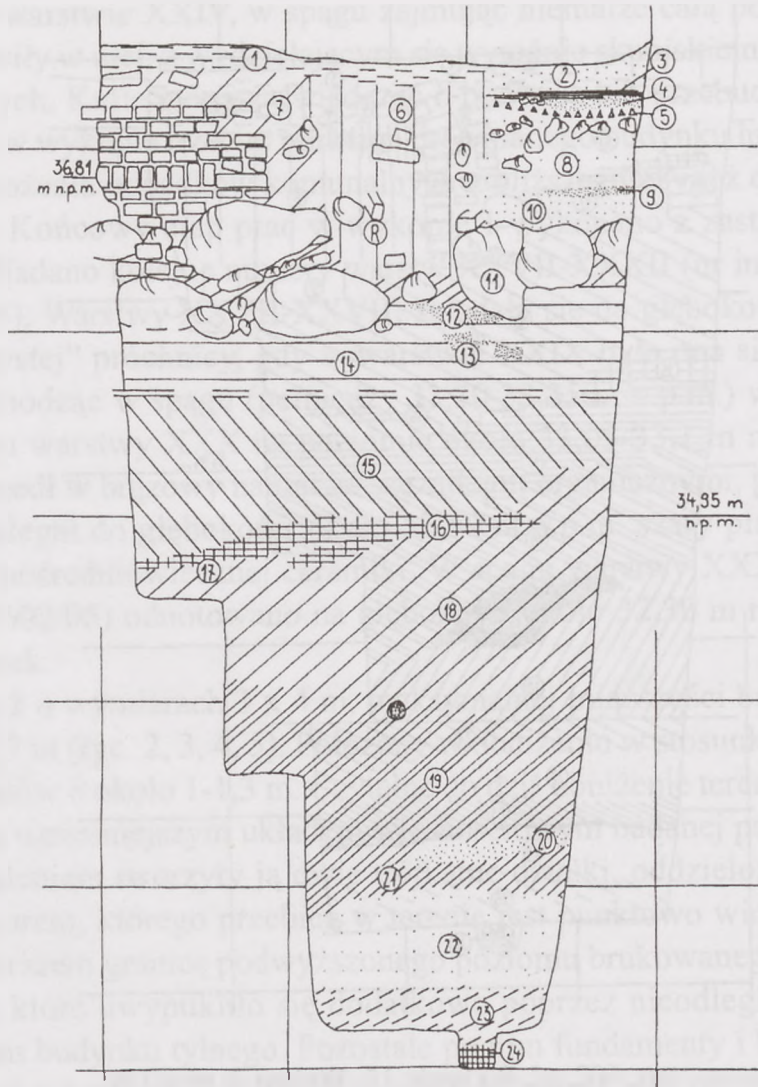
Wykop 2 o wymiarach 3 x 4 m, maksymalnej miąższości badanych nawarstwień 5,7 m (ryc. 2, 3, 4, 5). Położony w obniżeniu w stosunku do pozostałych wykopów o około 1-1,3 m. Czytelne do dziś obniżenie terenu pozostaje w związku z wcześniejszym układem własnościowym badanej parceli. Przed ostatnim scaleniem tworzyły ją dwie trójkątne działki, oddzielone od siebie ceglany murem, którego przebieg w terenie jest punktowo widoczny. Mur wyznacza zarazem granicę podwyższonego poziomu brukowanego podwórza i obniżenia, które uwypukliło się dodatkowo poprzez nieodległą rozbiórkę stojącego tam budynku tylnego. Pozostałe po nim fundamenty i bruk z drobnych kamieni o średnicy 7-25 cm odsłonięto w trakcie prac (nr inw. warstwy 33-47/602/05). Potrzeby fizjologiczne mieszkańców w końcu XIX wieku zaspokajała murowana latryna (nr inw. warstwy 46/602/05), o dnie wyłożonym deskami.

Od warstwy VIII (35,80-35,90 m n.p.m.) zalegały niezakłócone murowaną zabudową, próchnicze nawarstwienia osadnicze powstałe w przeciągu kolejnych wyróżniających się przedziałów czasowych. Warstwy VIII-IX zawierały komponenty kulturowe z 2. połowy XVIII-XIX wieku (nr inw. warstwy 47/602/05-48/602/05); warstwy IX-XIV – 2. połowa XVII-1. połowa XVIII wieku (nr inw. warstwy 48-53/602/05); 2. połowa XVI-1. połowa XVII wieku, warstwy XV-XX (nr inw. warstwy 54-59/602/05); koniec XV-XVI wieku, warstwy XXI-XXIII (nr inw. warstwy 60-62); XV wiek, warstwa XXIV (nr inw. warstwy 63/602/05). Nawarstwienia datowane wstępnie na 2. połowę XVII-1. połowę XVIII wieku odłożyły się pomiędzy 35,80-35,90 m n.p.m.

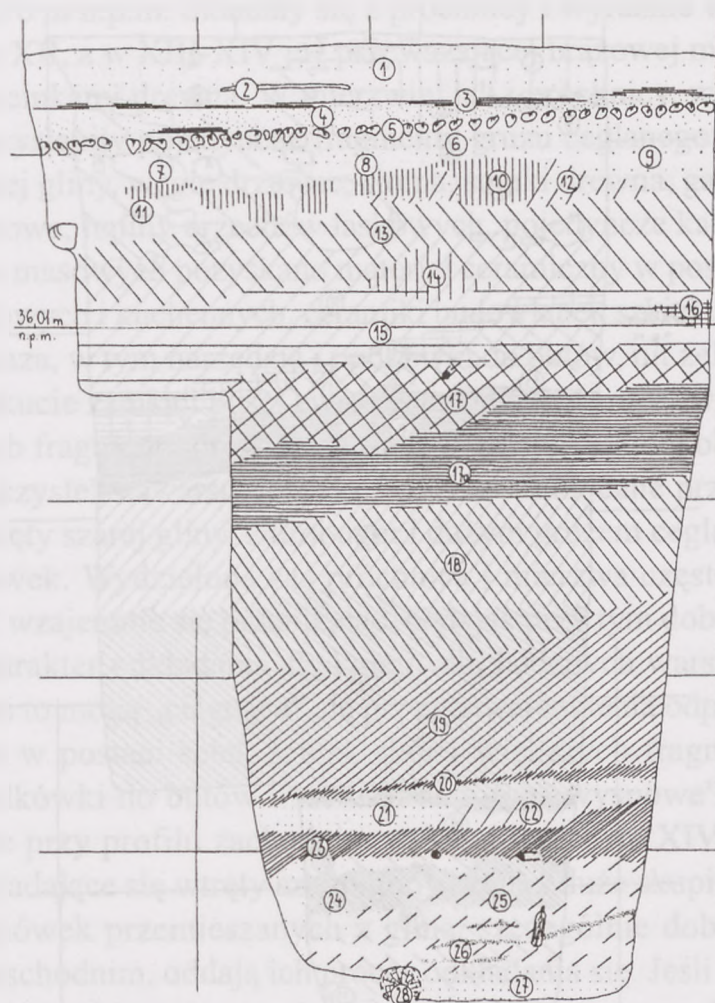
Ryc. 2. Bydgoszcz, stan. 602, ul. Podwale 15. Wykop 2, profil N

Opis warstw: 1 – posycie dachu (porozbiórkowe); 2 – gruz ceglany; 3 – piasek z żużlem; 4 – żużel; 5 – cegły z zaprawą; 6 – polepa; 7 – fundament ceglany, zaprawa, kamienie; 8 – zasypisko latryny; 9 – spąg latryny z pierwotną zawartością; 10 – jasnoszary piasek z drobnym gruzem ceglany; 11 – żółta glina; 12 – ciemnoszary piasek z pojedynczym gruzem ceglany; 13 – fundament ceglany z zaprawą i gruzem; 14 – szaro-czarna tłusta próchnica z pojedynczym gruzem ceglany; 15 – szara glina z gruzem ceglany; 16 – brunatna tłusta spiaszczona glina z gruzem ceglany; 17 – tłusta czarna próchnica i brązowo-brunatna mierzwa z pojedynczymi grudkami polepy i ścinkami drewna; 18 – brązowa i czarna próchnica z żółto-brunatną mierzwą z dużą ilością ścinków drewna, węgla drzewnych i spalenizny oraz nielicznym gruzem ceglany; 19 – brązowo-brunatna mierzwa z dużą ilością ścinków drewna i kory, fragmentami gruzu ceglany i polepy; 20 – brązowo-brunatna mierzwa z elementami czarnej próchnicy, z soczewkami piasku, gliny, grudek polepy, węgla drzewnych, ścinków drewna, pojedyncze małe kamienie; 21 – brązowo-brunatna mierzwa i czarna próchnica z licznymi ścinkami drewna i nielicznymi grudkami polepy; 22 – szary piasek; 23 – brązowo-czarna spiaszczona próchnica ze ścinkami drewna i korą; 24 – biało-szary gruboziarnisty piasek; 25 – brązowy namuł ze szczątkami roślinnymi; 26 – belka dębowa

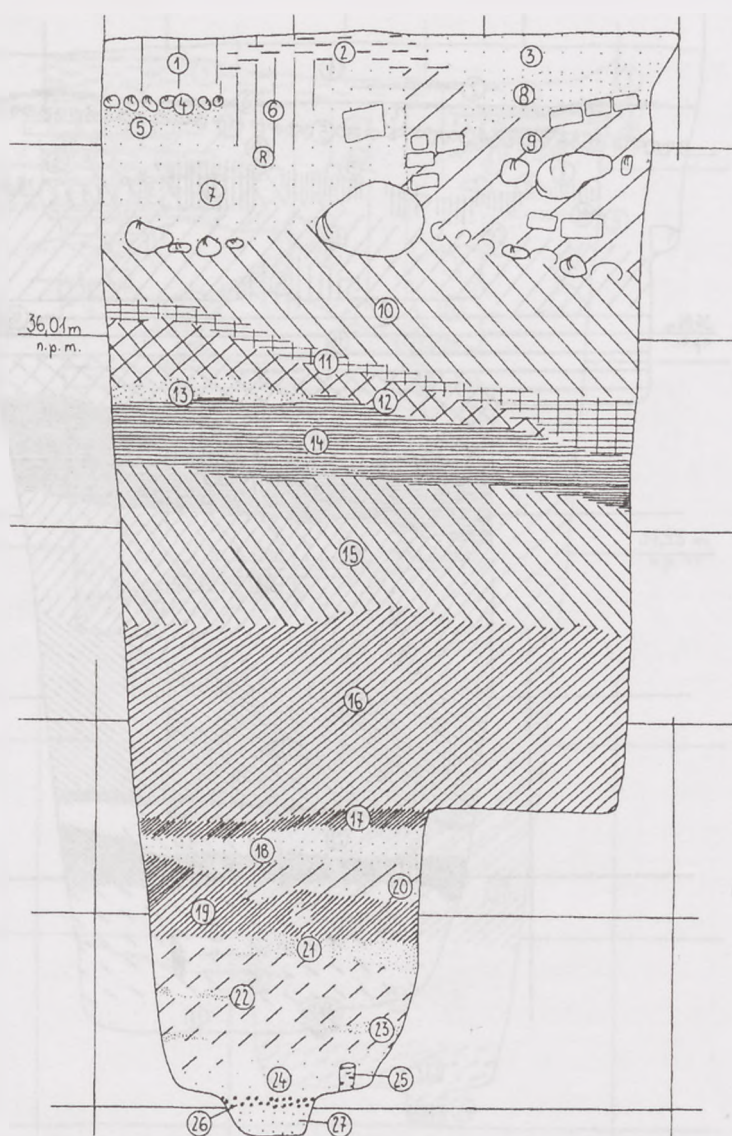
Ryc. 3. Bydgoszcz, stan. 602, ul. Podwale 15. Wykop 2, profil E

Opis warstw: 1 – poszycie dachu (porozbiórkowe); 2 – humus-piasek; 3 – elementy stropu wyburzonego budynku; 4 – szary piasek; 5 – drobny gruz ceglany z zaprawą; 6 – wkop pod instalacje; 7 – murek ceglany; 8 – bruk w podsypce z szarego piasku; 9 – żółty piasek; 10 – brunatny piasek; 11 – fundament kamienno-ceglany; 12 – rdzawy piasek; 13 – biały piasek; 14 – czarny tłusty piasek z drobinami gruzu i węgli drzewnych; 15 – czarno-szara próchnica z soczewkami gliny, fragmentami dachówek, gruzu ceglanego, kory i ścinków drewna; 16 – szara glina; 17 – czarna tłusta próchnica z licznymi ścinkami drewna i gruzem ceglanym; 18 – brązowa i żółto-brunatna mierzwa z elementami czarnej próchnicy, ścinki drewna, gruz ceglany, węgle drzewne, spalenizna, drobne gałązki, kora brzoza i sosnowa, słoma, soczewki szarej gliny; 19 – czarna próchnica z elementami brunatnej mierzwy, ścinki drewna, drobny gruz ceglany, grudki polepy; 20 – szary piasek; 21 – sprasowana mierzwa; 22 – biało-szary gruboziarnisty piasek; 23 – brunatny namuł ze szczątkami roślinnymi; 24 – szara glina

Ryc. 4. Bydgoszcz, stan. 602, ul. Podwale 15. Wykop 2, profil S

Opis warstw: 1 – humus; 2 – gruz rozbiórkowy; 3 – elementy stropu wyburzonego budynku; 4 – szary piasek z drobnym gruzem ceglany, fragmentami dachówek i zaprawy; 5 – bruk; 6 – podsypka piaszczysta pod bruk; 7 – jasnoszary piasek; 8 – biało-kremowy piasek; 9 – szaro-brunatny piasek z fragmentami gruzu ceglano; 10 – wkopy; 11 – żółto-kremowy piasek; 12 – żółty piasek z przebarwieniami czarnego; 13 – czarny piasek z drobinami gruzu; 14 – czarny tusty piasek z soczewkami szarej gliny; 15 – czarna tłusta próchnica ze spalenizną; 16 – szara glina; 17 – szaro-czarna gliniasta próchnica z soczewkami gliny, drobinami gruzu i spalenizną; 17a – czarna tłusta próchnica, pojedyncze ścinki drewna i węgle drzewne; 18 – brązowo-brunatna mierzwa i czarna próchnica ze ścinkami drewna, węgle drzewne, drobin i fragmenty gruzu ceglano, soczewki szarej gliny i piasku; 19 – czarna próchnica, z elementami brązowo-brunatnej mierzwy, ścinki drewna, drobny gruz ceglany, grudki polepy; 20 – spiaszczona próchnica; 21 – szary piasek; 22 – ciemnoszary piasek; 23 – brunatno-czarna próchnica, liczne gałązki i drewnienka, grudki polepy; 24 – biało-szary gruboziarnisty piasek; 25 – brązowy namuł ze szczątkami organicznymi; 26 – biało-szary drobnoziarnisty piasek; 27 – belka dębowa

Ryc. 5. Bydgoszcz, stan. 602, ul. Podwale 15. Wykop 2, profil W

Opis warstw: 1 – humus; 2 – elementy stropu wyburzonego budynku; 3 – brunatny piasek z gruzem ceglany; 4 – bruk; 5 – podsypka pod bruk; 6 – wkop pod rurę; 7 – szaro-czarny piasek z pojedynczym gruzem ceglany; 8 – czarny piasek; 9 – szary i brunatny piasek, cegły, kamienie, murek ceglany; 10 – czarna tłusta spiaszczona próchnica z pojedynczym gruzem ceglany; 11 – szara glina; 12 – szaro-czarna gliniasta próchnica; 13 – ciemnobrunatny piasek; 14 – czarna tłusta próchnica, pojedyncze ścinki drewna, nieliczny drobny gruz ceglany; 15 – brązowo-brunatna mierzwa z elementami czarnej próchnicy, liczne ścinki drewna, słoma, węgle drzewne, nieliczny gruz ceglany; 16 – brązowo-brunatna mierzwa z elementami czarnej próchnicy, grudki polepy, ścinki drewna, kora, węgle drzewne; 17 – spiaszczona próchnica z licznymi szczątkami drewna i kory; 18 – szary piasek; 19 – brunatno-czarna próchnica, liczne gałązki i drewnienka; 20 – ciemnoszary piasek; 21 – biało-szary gruboziarnisty piasek; 22 – brązowy namuł ze szczątkami roślin; 23 – biało-szary piasek; 24 – jasno-żółto-szary mulasty piaseczek z korzeniami roślin; 25 – brzozowy kołeczek; 26 – żwir z drobnymi kamieniami; 27 – szara glina

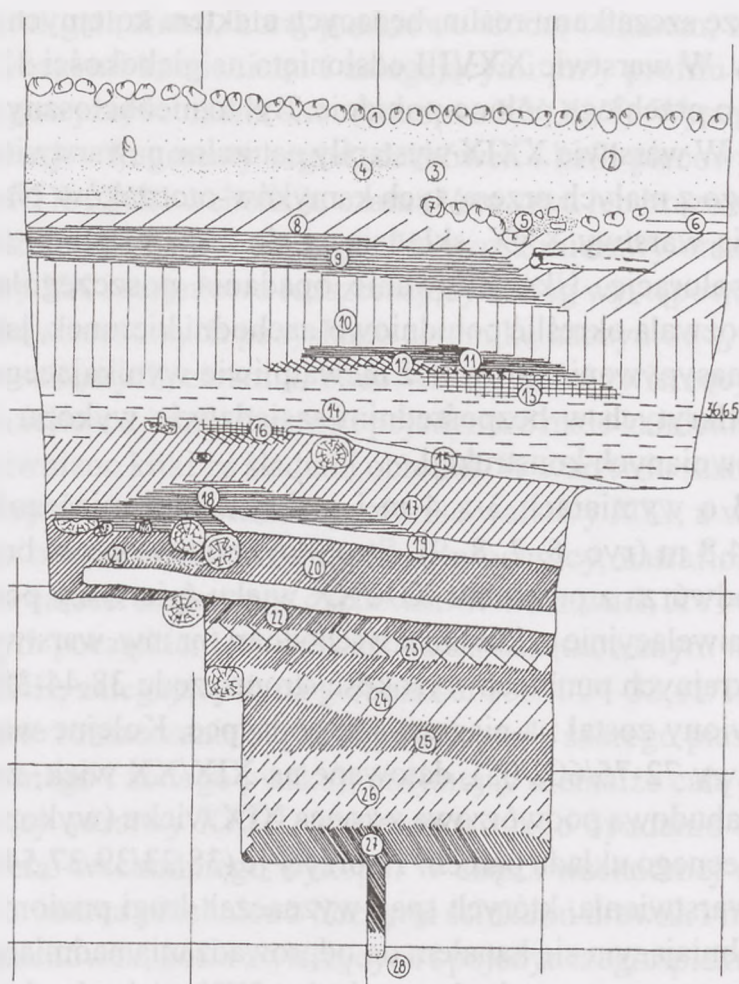
a 34,66-34,76 m n.p.m. Składały się z próchnicy i wyraźnie wydzielającej się od warstwy XII, a w XIII-XIV już przeważającej brązowej mierzwy ze słomą i licznymi ścinkami drewna. W mierzwie, jak i próchnicy, w warstwie IX-X, gliniastej, wystąpiły pojedyncze fragmenty gruzu ceglanego i dachówek, soczewki szarej gliny, węgle drzewne, słoma, ścinki drewna, gałęzie, kora brzoza i sosnowa, łupiny orzechów laskowych, pojedyncze kamienie (drobne). Z zabytków masowych pozyskano materiał ceramiczny w postaci fragmentów naczyń stołowych i kuchennych, ceramiki budowlanej, szkielek użytkowych, wyrobów z żelaza, w tym narzędzia i podkówki do butów, nit żelazny, gwoździe, mosiężne okucie zamka i kości zwierzęce. Odrębną grupę tworzą przedmioty z drewna lub fragmenty drewnianych ze śladami intencjonalnej obróbki. Nie były to jednak „czyste” nawarstwienia organiczne. Zakłócone przez mniejsze lub większe wtręty szarej gliny, z drobnym i dużym gruzem ceglanym i fragmentami dachówek. Wydzielona zaś próchnica i mierzwa często zakłócała swą „czystość”, wzajemnie się przenikając, oddając przy tym dobrze, sugerowany poniżej, charakter odkładania się kolejnych, badanych warstw osadniczych. Potwierdzać to mogą „ciągnące” się przez nawarstwienia odpadki z warsztatu szewskiego w postaci setek ścinek skór i większych fragmentów obuwia, żelazne podkówki do butów i szewski nóż. Ich „wyspowe” występowanie, zgrupowane przy profilu zachodnim wykopu (warstwa XIV-XVI), jak i podobnie odkładające się wtręty szarej gliny czy też duże skupisko gruzu ceglanego i dachówek przemieszanych z gliną, szczególnie dobrze widocznych w profilu wschodnim, oddają ich proces odkładania się. Jeśli dodamy do tego ich opadanie w kierunku wschodnim, zobrazowane przebiegiem warstw na profilach wykopu, otrzymujemy przyczynę ich powstania. Wykop zlokalizowany został na skraju lub w bezpośredniej bliskości fosy. Stąd też opadający ku wschodowi i północnemu wschodowi układ nawarstwień. Wywożono, lub też tylko wyrzucano, być może nie bez związku z odkrytymi w wykopie 3 drewnianymi konstrukcjami, nieczystości bieżące lub gnoje i błoto usuwane z terenu miasta. To systematyczne zasypywanie starorzecza, pełniące funkcję fosy, jak wynika z zawartości i układu nawarstwień, nie miało charakteru zorganizowanej akcji. W trakcie pozbywania się śmieci, przywożonych zapewne na skraj fosy wozami, wywalano całą zawartość na jedną kupę, nie troszcząc się o jej niwelację. Tworzyły się obniżenia i wywyższenia, dające nam w trakcie „czytania” poszczególnych warstw wrażenie owego się ich „przenikania”.

Zalegające pomiędzy 34,66/72-33,94/34,01 m n.p.m. warstwy osadnicze datowano na koniec XVI-XVII wiek (warstwy XV-XVIII). Składały się z brązowej lub ciemnobrązowej mierzwy/próchnicy z licznymi ścinkami

drewna, drobnymi gałązkami, korą, punktowo słomą i sianem, zwierzęcym włosiem, pojedynczymi kamieniami i zalegającymi przy profilu zachodnim, wspomnianymi powyżej ścinkami skór (warstwa XV-XVI). Wystąpił również materiał budowlany – fragmenty cegieł, dachówek i kafla piecowych. Na zawartość warstw XIX-XXIII wchodziła czarna i brązowa lub brązowo-brunatna próchnica, wyraźnie odcinający się w profilu pasek mierzwy oraz pojawiający się od warstwy XX i stopniowo rozszerzający zasięg występowania – szary piasek. Z zabytków masowych pozyskano ceramikę naczyniową, kafle, fragmenty wyrobów szklanych, ceramiki budowlanej i kości zwierzęcych. W próchnicy zalegały nieliczne ścinki drewna i pojedyncze małe kamienie, soczewki szarej gliny i drewniane kijki ze śladami obróbki. W warstwie szarego piasku, odcinającej się wyraźnie w profilu na poziomie warstwy XXI, a w pozostałej części badanego obszaru brązowo-brunatnej próchnicy, natrafiono na fragmenty i prawie w całości zachowane dachówki. W warstwach XVI-wiecznych, z niewykluczonym początkiem ich odkładania zapoczątkowanym w końcu XV wieku, XXII-XXIII, zalegających na głębokości 33,94/34-33,11/15 m n.p.m., wystąpiło wyraźne rozszerzanie się zasięgu zalegania szarego piasku (z przebarwieniami czarnego i żółtego piasku), obejmując niemalże całą powierzchnię eksplorowanej warstwy XXIII. Stwierdzono jego opadanie w kierunku narożnika północno-wschodniego wykopu. W części wschodniej wykopu zalegała brązowo-brunatna próchnica z licznymi ścinkami drewna i fragmentami ceramiki, kafla, dachówek, kości zwierzęcych i pojedynczego spieku. W piasku nie stwierdzono występowania materiału pochodzenia antropogenicznego. Ostatnią datowaną warstwą przez fragmenty ceramiki była XV-wieczna warstwa XXIV, zalegająca pomiędzy 33,11/15 a 32,90 m n.p.m. W stropie tworzył ją szary piasek, pod którym odłożyły się osady denne z zawartością ceramiki i pojedynczego fragmentu gruzu ceglanego. W kolejnych badanych nawarstwieniach (warstwy XXV-XXX) nie pozyskano wyznaczników datujących. Warstwa XXV składała się z biało-szarego gruboziarnistego piasku, odłożonego w efekcie cyklicznego wylewania rzeki i wypłykania się pierwotnego starorzecza (32,90-około 32,70 m n.p.m.). Od jej spągu zaczyna w wykopie pojawiać się woda gruntowa. W warstwie XXVI (około 32,70-32,57 m n.p.m.), w dwóch trzecich wykopu od profilu W, pojawił się brązowy (intensywna barwa „brunatno-ruda”) namuł. W trakcie jego eksploracji wydzieliał się charakterystyczny zapach siarkowodoru. Na pozostałej jednej trzeciej powierzchni wykopu przy profilu wschodnim zalegał, jak w poprzedniej warstwie (XXV), gruboziarnisty biało-szary piasek. W warstwach XXVII-XXVIII (nr inw. warstwy 66-67/602/05), zalegających na poziomie 32,57-32,17 m n.p.m., obserwowano naprzemiennie układające się warstewki szarego piasku i brązo-

wego namułu ze szczątkami roślin, będących efektem kolejnych, okresowych wezbrań wody. W warstwie XXVIII odsłonięto na głębokości 32,34 m n.p.m. dębową kłodę o przebiegu północ-południe. Był to nieobciosany, pozbawiony kory okraglak. W warstwie XXIX wystąpiły naturalne nawarstwienia w postaci żwiru złożonego z małych przemytych kamyków-otoczków. Na stropie zalegającej pod nią warstwy XXX, składającej się z szarej glinki (namułu), zakończono eksplorację. Ukształtowanie opadania poszczególnych warstw osadniczych pozwala określić południowo-zachodni kierunek, jako strony postępującego „nasypywania”; również niewątpliwie wynikającego, ze zlokalizowanych i odkrytych w bezpośrednim sąsiedztwie wykopu 2, pięciu faz (wykop 3) drewnianych konstrukcji.

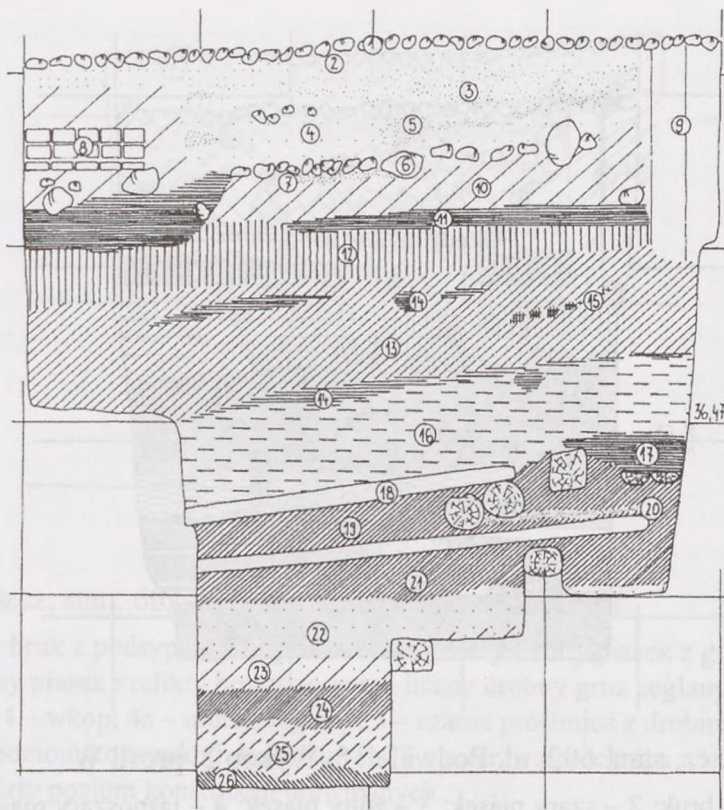
Wykop 3 o wymiarach 3 x 4 m i maksymalnej miąższości badanych nawarstwień 4,8 m (ryc. 6, 7, 8, 9). Strop wykopu tworzyła brukowana nawierzchnia podwórza z przełomu XIX/XX wieku (pierwszy poziom bruku), która opadała niwelacyjnie w kierunku wschodnim (nr inw. warstwy 70/602/05), osiągając w skrajnych punktach wysokość stropu rzędu 38,44-38,66 m n.p.m. Bruk posadowiony został na piaszczystej podsypce. Kolejne warstwy, III-VI (nr inw. warstwy 72-75/602/05), datowane na XIX/XX wiek, związane były ze zniesioną zabudową podwórzową z końca XIX wieku (wykop 1) i kształtowaniem się obecnego układu parceli. Tworzyły je (38,23/39-37,54/71 m n.p.m.) nasypowe nawarstwienia, których spąg wyznaczał drugi poziom bruku z wyraźnie wyodrębniającym się kanałem do odprowadzania nadmiaru wody. Bruk wiązać można z murowaną zabudową z końca XIX wieku (wykop 1). Po usunięciu piaszczystej podsypki pod drugim poziomem bruku (37,52/64-37,38/70 m n.p.m.), pojawiła się na całej powierzchni wykopu warstwa (VII) czarnej próchnicy z bardzo licznymi zbutwiałymi fragmentami drewna. W narożniku północno-zachodnim uchwycono cztery fragmentarycznie zachowane belki o przebiegu wschód-zachód. Odkryte relikty wraz ze zbutwiałym drewnem z pozostałej powierzchni wykopu zaklasyfikowano jako pierwszy poziom konstrukcji drewnianych (nr inw. warstwy 76/602/05), datowanych na 2. połowę XVIII-XIX wieku. Kolejne warstwy (VIII-IX) z końca XVII?-XVIII wieku, zalegające na głębokości 37,48/70-37,18/23 m n.p.m., tworzyła czarna próchnica z fragmentami kory, ścinek drewna, gałązek i drobnego gruzu ceglano-ceglanego, w tym cegły, tzw. palcówki. W spągu próchniczej warstwy X, pośrodku wykopu odsłonięto dwie częściowo spróchniałe belki o przebiegu północ-południe. Na pozostałej powierzchni wykopu zachowane wyłącznie smugi zbutwiałego drewna – relikty drugiego poziomu konstrukcji drewnianych, który jak pierwszy poziom, był w stanie zaawansowanej biodegradacji. Datoowano go wstępnie na przełom XVII i XVIII wieku (nr inw. warstwy 79/602/05).

Ryc. 6. Bydgoszcz, stan. 602, ul. Podwale 15. Wykop 3, profil N

Opis warstw: 1 – bruk; 2 – żółty piasek; 3 – jasnoszary piasek z gruzem ceglany; 4 – biało-szary piasek; 5 – żółty piasek; 6 – drobny gruz ceglany; 7 – bruk; 8 – czarna próchnica z drobinami gruzu ceglano, fragment belki drewnianej; 9 – pierwszy poziom konstrukcji drewnianych; 10 – próchnica; 11 – drugi poziom konstrukcji drewnianych; 12 – spalenizna; 13 – glina z gruzem ceglany; 14 – czarna tłusta próchnica; 15 – trzeci poziom konstrukcji drewnianych; 16 – brunatna glina, w spągu spalenizna; 17 – tłusta gliniasta próchnica ze ścinkami drewna; 18 – ścinki i fragmenty drewna; 19 – czwarty poziom konstrukcji drewnianych; 20 – brązowa próchnica z elementami mierzwy; 21 – żółto-szary piasek; 22 – brązowo-brunatna próchnica ze ścinkami drewna; 23 – spalenizna; 24 – szary piasek; 25 – mierzwa/próchnica, liczne ścinki drewna, kora, gałązki; 26 – czarno-brunatna próchnica ze ścinkami drewna; 27 – brunatna próchnica ze ścinkami drewna; 28 – szary piasek

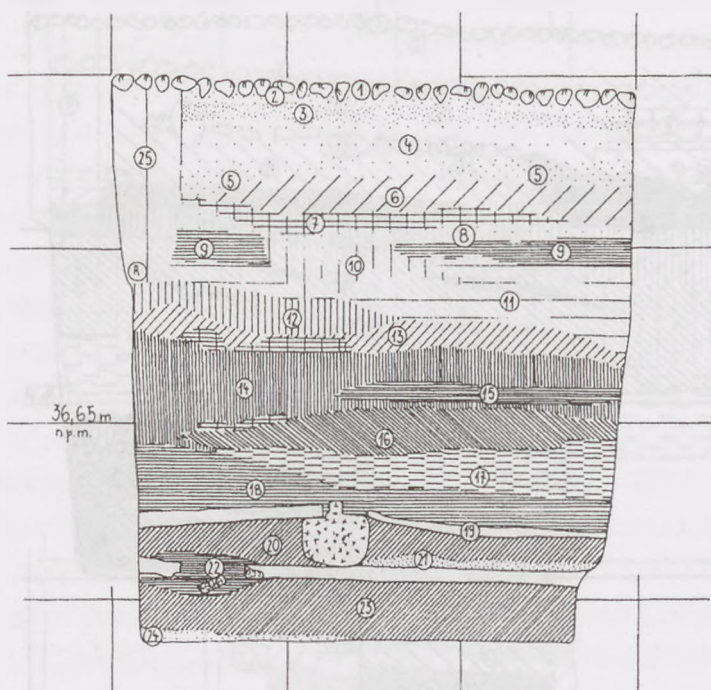
Konstrukcje drewniane poprzedzała XVII-wieczna warstwa XI (nr inw. warstwy 80/602/05) szaro-czarnej, tłustej próchnicy, z soczewkami szarej gliny z gruzem ceglany, fragmentami zbutwiałego drewna, grudkami polepy i węglami drzewnymi. Spąg warstwy 36,88/95 m n.p.m. Eksploracja kolejnej warstwy czarnej, tłustej, punktowo gliniastej próchnicy (nr inw. warstwy 81/602/05)

Ryc. 7. Bydgoszcz, stan. 602, ul. Podwale 15. Wykop 3, profil S

Opis warstw: 1 – bruk; 2 – szary piasek; 3 – żółty piasek; 4 – szary piasek z fragmentami cegieł i małymi kamieniami; 5 – żółty piasek; 6 – bruk; 7 – beżowy piasek; 8 – murek ceglany, zaprawa, kamienie; 9 – wkop; 10 – czarna próchnica; 11 – pierwszy poziom konstrukcji drewnianych; 12 – czarna tłusta próchnica z drobinami gruzu ceglano; 13 – czarna tłusta próchnica z gruzem ceglano, grudkami polepy, soczewkami gliny; 14 – drugi i trzeci poziom konstrukcji drewnianych; 15 – soczewki szarej gliny; 16 – brązowo-brunatna mierzwa i czarna próchnica z licznymi ścinkami i fragmentami drewna, węgle drzewne, drobny gruz ceglany, pojedyncze kamyczki, soczewki piasku; 17 – próchnica z bardzo dużą ilością ścinek drewna i kory; 18 – czwarty poziom konstrukcji drewnianych; 19 – brązowa próchnica z elementami mierzwy; 20 – szary gliniasty piasek; 21 – brązowa i czarna próchnica ze ścinkami drewna; 22 – szary piasek; 23 – szary piasek z pojedynczymi węglami drzewnymi; 24 – próchnica z brązowo-brunatną mierzwą, bardzo liczne ścinki i fragmenty drewna i kory, drobne gałązki; 25 – czarno-brunatna próchnica, nieliczne ścinki drewna, skorupki ślimaków; 26 – brunatna próchnica ze ścinkami drewna

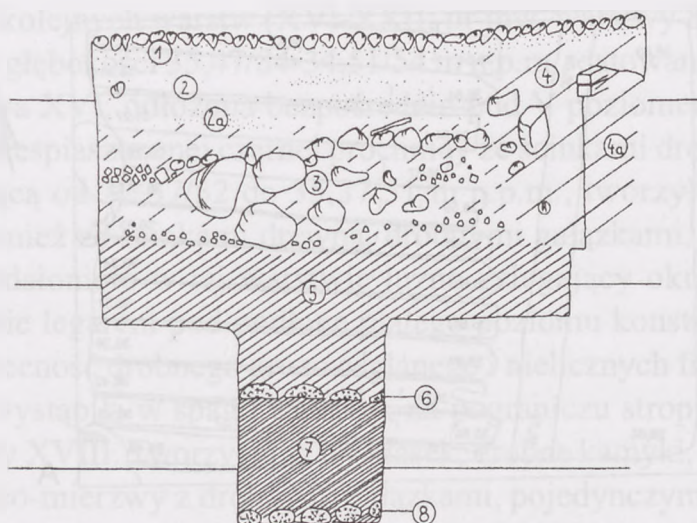
doprowadziła do odsłonięcia w jej spągu (36,31-36,66 m n.p.m.) trzeciego poziomu konstrukcji drewnianych (ryc. 10A). Była to podłoga zbudowana z sosnowych półokrągłaków o szerokości 10 cm i przebiegu wschód-zachód. Ułożone płaską stroną do dołu, posadowione na okrągłym w przekroju legarze o przebiegu północ-południe. Równoległe do legara biegła belka o szerokości około 25 cm, o trudnym do ustalenia, ze względu na częściową biodegradację,

Ryc. 8. Bydgoszcz, stan. 602, ul. Podwale 15. Wykop 3, profil W

Opis warstw: 1 – bruk; 2 – szary piasek; 3 – żółty piasek; 4 – jasnoszary piasek z nielicznym gruzem ceglany; 5 – biało-szary piasek; 6 – drobny gruz ceglany; 7 – żółta glina; 8 – szary piasek z drobnym nielicznym gruzem; 9 – pierwszy poziom konstrukcji drewnianych; 10 – wapno; 11 – czarna próchnica; 12 – tłusta czarna próchnica z drobinami gruzu i węgla drzewnych; 13 – tłusta gliniasta próchnica z szarą gliną i gruzem ceglany; 14 – czarna tłusta próchnica, węgle drzewne; 15 – trzeci poziom konstrukcji drewnianych; 16 – spalenizna; 17 – czarna próchnica z małą ilością ściniek drewna; 18 – brunatna i czarna próchnica z bardzo licznymi ścinkami i fragmentami drewna; 19 – czwarty poziom konstrukcji drewnianych; 20 – tłusta próchnica i brązowo-brunatna mierzwa; 21 – beżowy piasek; 22 – ścinki drewna; 23 – brunatna próchnica; 24 – szary piasek; 25 – wkop pod rurę

przekroju. Podwalina ściany odkrytego budynku. Zauważalne było wyraźne opadanie podłogi w kierunku wschodnim, z różnicą wysokości na przeciwnych krańcach dochodzącą do 30 cm (36,31-36,66 m n.p.m.) (nr inw. warstwy 82/602/05). Czas wzniesienia budynku odniesiono do końca XVI-początku XVII wieku. Spąg warstwy XIV (nr inw. warstwy 83/602/05), czarnej próchnicy zaznaczył się w postaci reliktyw czwartego poziomu drewnianych konstrukcji, datowanych także na przełom XVI/XVII wieku. Również zauważalne opadanie odkrytych konstrukcji w kierunku wschodnim. Dochodzące do około 30 cm, pomiędzy 36,20-35,88 m n.p.m. Drewnianą podłogę przykrywała czarna próchnica z bardzo dużą ilością ściniek drewna. Bezpośrednio nad belkami zalegała mierzwa ze słomą; żółto-brązowego koloru. Czwarty poziom dREW-

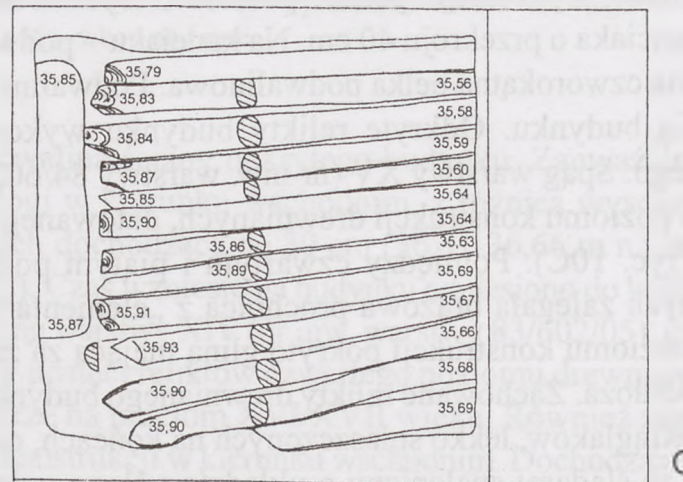
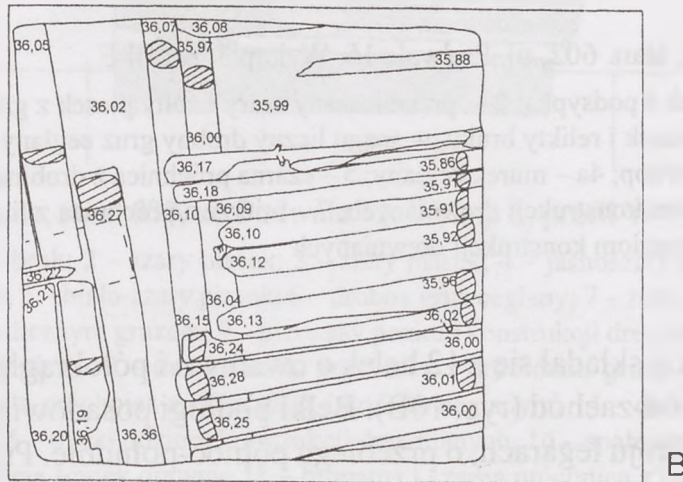
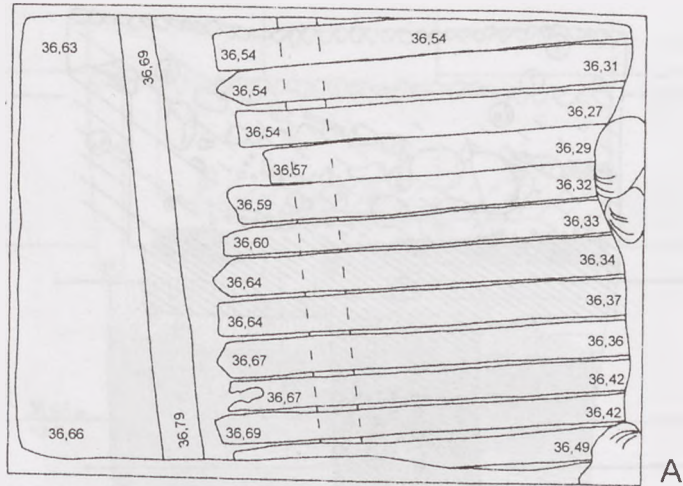

Ryc. 9. Bydgoszcz, stan. 602, ul. Podwale 15. Wykop 3, profil E

Opis warstw: 1 – bruk z podsypką; 2 – przemieszany szary i żółty piasek z gruzem ceglany; 3 – szaro-brunatny piasek i relikty bruku, w spągu liczny drobny gruz ceglany, soczewki gliny i białego piasku; 4 – wkop; 4a – murek ceglany; 5 – czarna próchnica z drobinami gruzu ceglano; 6 – trzeci poziom konstrukcji drewnianych; 7 – mierzwa/próchnica z licznymi ścinkami drewna; 8 – czwarty poziom konstrukcji drewnianych

nianych konstrukcji składał się z 12 belek o owalnym i półokrągłym przekroju, o przebiegu wschód-zachód (ryc. 10B). Belki podłogi posadowiono na dwóch okrągłych w przekroju legarach, o przebiegu północ-południe. Przy profilu zachodnim wykopu zalegały dwa półokrągłaki ułożone płaską stroną do góry, ze śladami spalenizny, o przebiegu północ-południe, usytuowane po bokach czworokątnego kanciaka o przekroju 40 cm. Na kanciaku – podwalinie ściany spoczywała kolejna czworokątna belka podwalinowa. Podwaliny wyznaczyły granicę zachodnią budynku. Odkryte relikty budynku wykonane zostały z drewna sosnowego. Spąg warstwy XV (nr inw. warstwy 84/602/05) wyznaczał strop piątego poziomu konstrukcji drewnianych, datowanego na przełom XV/XVI wieku (ryc. 10C). Pomiędzy czwartym i piątym poziomem konstrukcji drewnianych zalegała brązowa próchnica z „elementami” mierzwy. Podłogę piątego poziomu konstrukcji pokryto gliną mającą za zadanie izolować budynek od podłoża. Zachowane relikty drewnianego budynku wykonano z sosnowych półokrągłaków, lekko spłaszczonych na końcach, dochodzących do płaskiej deski ze śladami spalenizny o układzie północ-południe, niezajmującej całej szerokości wykopu. Przeciwny jej kraniec zniknął w profilu.

Z zabytków masowych pozyskano pomiędzy czwartym i piątym poziomem konstrukcji drewnianych ceramikę naczyniową, kafle, spieki i kości zwię-

Ryc. 10. Bydgoszcz, stan. 602, ul. Podwałe 15. Wykop 3, rzuty konstrukcji drewnianych. A – trzeci poziom konstrukcji drewnianych; B – czwarty poziom konstrukcji drewnianych; C – piąty poziom konstrukcji drewnianych

rzęce. Siedem kolejnych warstw (XVI-XXII; nr inw. warstwy 85-91/602/05), odłożonych na głębokości 35,47/84-34,51/54 m n.p.m., datowano na XV wiek. Jedynie warstwa XVI, odłożona bezpośrednio pod V poziomem konstrukcji, składała się z niespiazszonej czarnej próchnicy ze ścinkami drewna. Kolejną, XVII, zalegającą od 32,37/52 do 35,37/51 m n.p.m., tworzyła spiazszona próchnica, również ze ścinkami drewna, drobnymi gałązkami, korą sosnową i brzożową. Odślonięto w tej warstwie luźno zalegający okrągłak, będący prawdopodobnie legarem pod podłogę piątego poziomu konstrukcji. Stwierdzono także obecność drobnego gruzu ceglanego i nielicznych fragmentów ceramiki, która wystąpiła w spagu warstwy, na pograniczu stropu (35,27/46 m n.p.m.) warstwy XVIII. Tworzył ją szary piasek, drobne kamyki, soczewki brunatnej próchnico-mierzwy z drobnymi gałązkami, pojedynczymi soczewkami gliny i małymi fragmentami cegieł. Warstwy XIX-XX (35,17/23-35,04/35,09 m n.p.m.) również tworzył szary piasek, bez wyraźnych wtretów organicznych. Odpowiadać mógłby wylewom rzeki, odnotowanym już w wykopie 2 (np. w warstwach XXIV-XXV). Z piasku pozyskano ceramikę naczyniową i kości zwierzęce. Warstwę XXI tworzyła brunatna, „zbita” próchnica z bardzo licznymi ścinkami drewna i fragmentami kory oraz drobne gałązki i pojedyncze fragmenty cegieł. W stropie warstwy (34,91-35,02 m n.p.m.) zalegała wypróchniała kłoda-pień drzewa, przyniesionego i następnie wyrzuconego przez rzekę w jej meandrującą strefę brzegową. Warstwa XXII (strop 34,75 m n.p.m.) składała się brunatnego namułu, poprzewarstwianego warstewkami piasku (analogicznie jak warstwy XXVII-XXVIII z wykopu 2) z pojedynczymi fragmentami cegieł, nielicznymi ścinkami drewna i skorupkami ślimaków rzecznych. Pozyskano fragmenty ceramiki naczyniowej, budowlanej (m.in. kafle) i kości zwierzęce. Dla warstwy XXIII, odłożonej pomiędzy 34,51/54 a 34,31/34 m n.p.m., złożonej z szarego, przewarstwowanego osadami organicznymi (namuł), piasku z drobnymi, pojedynczymi gałązkami i zwierzęcymi kośćmi nie pozyskano antropogenicznych wyznaczników datujących. Warstwy XXIV-XXV (nr inw. warstwy 93-94/602/05) datowano na XIV wiek. Tworzyła je brunatna próchnica z licznymi ścinkami drewna, punktowo soczewki piasku. Od poziomu stropu (34,18 m n.p.m.) warstwy XXV wykop zaczęła gwałtownie zalewać woda gruntowa. Wykonano odwiert w celu określenia poziomu calca (nr inw. warstwy 94/602/05). Calcem mógł być kolejny poziom szarego piasku, zaczynający się od około 33,72 m n.p.m.

Przeprowadzone badania archeologiczne dały podstawę do przedstawienia nowej koncepcji dotyczącej miejskiego „wału” obronnego, o zakładanym dotychczas jego przebiegu wzdłuż ulicy Podwale. Dostarczyły także przyczynku, mogącego służyć w dalszych rozważaniach osadniczych, do określe-

nia zasięgu pierwotnego starorzecza Brdy w przeciągu XIV-XVIII wieku. Jak wykazano, lokalizacja „wału” w tym miejscu wydaje się mylna. Nie wskazują na to również znane źródła pisane. Przeznaczenie rejonu badań zdaje się wskazywać na jego odmienny charakter, osadniczy, a nie *stricte* militarny. Funkcji militarnej przeczyć mogą odsłonięte relikty drewnianej zabudowy. Nie znamy jednak jej charakteru – gospodarcza czy mieszkalna. O intensywności rozwijającego się w tym miejscu osadnictwa, świadczy pięć poziomów drewnianych konstrukcji. Odnosząc to do konstrukcji odkrytych na badanych działkach budowlanych w innych rejonach Starego Miasta, w niektórych przypadkach cyfra ta je przewyższa⁵³. Najstarsze ślady osadnictwa odnieść można do XIV wieku (wykop 3). Mamy też odmienną w tym czasie od obecnej sytuację geomorfologiczną. Granica ląd-woda dopiero zaczyna się w XIV wieku kształtować. Znaleziona na poziomie 34,34 m n.p.m. ceramika, w warstwie złożonej z czarnej próchnicy, zapoczątkowuje etap osadniczy. Wkrótce przykrywają ją, wskutek kolejnego wylewu, piaski i odkładające się namuły organiczne. Taka nieustabilizowana „własność” pobraża, woda-człowiek, utrzyma się do końca XV wieku, czyli powstania pierwszych drewnianych konstrukcji. Zwraca uwagę narosła, w przeciągu półtora wieku, miąższość dwumetrowych nawarstwień, nim postawiono pierwszy budynek. Uznano widocznie, że badany teren jest już stałym lądem, „wydartą” rzecze przestrzenią dla intensywnie rozwijającego się miasta. Krótko przed tą pierwszą budową wylewy musiały tu być jeszcze częste. Ten etapowy proces zasypywania poświadcza brak śladów osadnictwa XIV-wiecznego w pozostałych wykopach. Dopiero XV wiek wskazuje na początek użytkowania badanej w tych wykopach przestrzeni. Co nie dziwi, nawet jeśli uwzględnimy różnicę w niwelacjach wynikających ze stromizny rzecznej odnogi i przy odłożonych już dwóch metrach nawarstwień w wykopie 3, choć poniekąd wskutek wezbrań wody i co niewykluczone, jakiegoś intencjonalnego nasypywania. Następuje także ciągłe „zasypywanie” starorzecza, którego jeden z etapów pośrednich możemy prześledzić na planie Dahlberga i później P.J. Gretha. Kwestią otwartą pozostaje przyczyna odłożenia się badanych nawarstwień osadniczych. Można mówić o przynajmniej dwóch. Pierwsza, związana z istniejącą tu zabudową, nie wykluczone, że mieszkalną. Kolejna, dotycząca szczególnie wykopu 2 i 3, których nawarstwienia osadnicze charakteryzowały się skokowymi przyrostami, chronologicznie związanymi z XVII-XVIII wiekiem. Można je uznać, jak w przypadku odcinka fosy przy

⁵³ A. Siwiak, W. Siwiak, *Wstępne wyniki badań działek lokacyjnej Bydgoszczy*, [w:] *XV Sesja Pomorzoznawcza*, red. G. Nawrońska, Elbląg 2007, s. 372-376. Wynikać to jednak może ze stanu zachowania.

Bramie Chwytowskiej, jako odłożone nie bez związku z funkcjonującym tu obszarem pozbywania się odpadków komunalnych, zarówno z miejskich placów i ulic, jak i prywatnych posesji. Trudno też w takiej sytuacji lokować „wał” w miejscu, gdzie co najmniej od końca XV, po wiek XIX, istnieje drewniana zabudowa, zazębiającą się w poszczególnych stuleciach, bez jakiejś przerwy, która mogłaby być uznana za świadectwo istniejącego, a następnie zniwelowanego wału. Kolejne realizacje budowlane sytuowano na łagodnie opadającym w kierunku starorzecza stoku. Ostatecznie wyrównanym w końcu XIX wieku wskutek powstania na badanej działce pierwszej murowanej zabudowy.

Obszar rozpatrywanej lokalizacji „wału” sporadycznie obserwowany był pod kątem archeologicznym. Mamy pojedyncze informacje o nadzorowanych archeologicznie we wschodniej pierzei ulicy Podwale pracach ziemnych. Drewniane konstrukcje odkryto na wylocie ulicy Podwale w Grodzką (stan. 8, 436). Na stan. 8 zarejestrowano relikty co najmniej dwóch poziomów konstrukcji drewnianych, odnoszących się przypuszczalnie do dwóch odrębnych założeń budowlanych. Odsłonięte konstrukcje datowano wstępnie na XVI-XVIII wiek, a zalegające pod nimi (nieeksplorowane) odniesiono do okresu późnego średniowiecza⁵⁴. Następne relikty konstrukcji drewnianych, datowanych na okres nowożytny (po XVI wieku), odsłonięto na stan. 436. Konstrukcje tworzył rząd sześciu sosnowych pali drewnianych ustawionych w rodzaj palisady o przebiegu wschód-zachód. Na stanowisku tym odkryto również pozostałości ulicy moszczonęj drewnem⁵⁵. Pozostałe nadzorowane prace w ulicy Podwale nie wnoszą nowych szczegółów do naszych ustaleń⁵⁶.

⁵⁴ J. Zegarliński, *Sprawozdanie z archeologicznych badań ratowniczych przy ul. Grodzkiej w Bydgoszczy*, Bydgoszcz 1988, s. 1-3, maszynopis Muzeum Okręgowe w Bydgoszczy, Dział Archeologii.

⁵⁵ *Bydgoszcz. Stanowisko 436. Ulica Grodzka/Podwale*, Bydgoszcz 1998, s. 4-7, maszynopis WUOZ DB.

⁵⁶ E. Dygaszewicz, *Nadzory archeologiczne – Bydgoszcz, stan. 339*, Bydgoszcz 1993, maszynopis WUOZ DB; eadem, *Nadzory archeologiczne – Bydgoszcz, stan. 340*, maszynopis, ibidem; A. Siwiak, *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego nad budową przyłącza gazowego do budynku przy ulicy Podwale 3*, Bydgoszcz 2004, maszynopis, ibidem.